

از دار الطباعة تا حجره

کتابفروشی در عصر قاجار

www.ketab.ir

محمد حسین انصاریان

انصاریان، محمد حسین، ۱۳۶۹-

از دارالطباعه تا حجره / کتابفروشی در عصر قاجار، محمد حسین انصاریان، ویراستار: علیرضا ابافری، قم: انتشارات انصاریان ۱۴۰۲
۱۷۲ صفحه، مصور، نمونه.

ISBN: 978-964-219-824-5

- ۱- کتابفروشان و کتابفروشی - ایران - تاریخ - قرن ۱۳ ق
۲- Booksellers and bookselling-- Iran-- History-- 19th century-- ۲
۳- کتابهای چاپ سری آغازین - ایران - تاریخ - قرن ۱۳ ق
۴- Early typographed books-- Iran-- History-- 19th century-- ۴
۵- کتابهای چاپ سنگی - ایران - تاریخ - قرن ۱۳ ق
۶- Lithographed books -- Iran -- History -- 19th century-- ۶
۷- کتابفروشی در عصر قاجار
الفه ابافری، علیرضا، ۱۳۵۳ - ویراستار
مید عنوان
Z۲۵۰/۳
۹۴۷۴۴۶۶ شماره کتابشناسی ملی

۰۷۰۵۰۹۵۵

دارالطباعه تا حجره

کتابفروشی در عصر قاجار

محمد حسین انصاریان

ویراستار: علیرضا ابافری

ناشر: انتشارات انصاریان

چاپ دوم ۱۴۰۳ - ۲۰۲۴ - ۱۴۰۵

چاپخانه: دفتر فنی فجر

شمارگان: ۲۰۰ جلد

تعداد صفحات: ۱۷۲ ص.

قطع: وزیری

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۱۹-۸۲۴-۵ (ISBN)

کلیه حقوق برای مؤلف محفوظ است

انتشارات انصاریان

قم - جمهوری اسلامی ایران

خیابان شهدا - کوچه ۲۲ - ص.ب ۱۸۷

تلفن: ۳۷۷۴۱۷۴۴ (۲۵) (۹۸) دورنما: ۳۷۷۴۲۶۴۷

پست الکترونیک: Int_ansarian@yahoo.com

www.ansarianpublication.org

۲۲۰/۳

فهرست مطالب

۹	پیش‌گفتار
۱۳	مقدمه
۱۹	فصل اول چاپ کتاب در جهان و ایران
۲۰	چاپ، طبع، باسمه
۲۱	چاپ سربی
۲۳	ورود دستگاه چاپ به ایران در دوره قاجار
۲۴	اعزام برای فراگیری فن چاپ به پترزبورگ
۲۵	چاپ سنگی
۲۶	اختراع چاپ سنگی
۲۷	چاپ سنگی در ایران
۲۸	دلایل رواج چاپ سنگی در ایران
۲۸	علل اجتماعی - فرهنگی
۲۹	علل اجتماعی - اقتصادی
۳۱	فصل دوم کتابفروشی‌های مشهور مختلف ایران
۳۲	بخش اول: شروع چاپ سربی در ایران در ۱۲۳۳ و تحولات آن تا سال ۱۲۶۴
۳۴	۱- بررسی اولین کتب چاپ شده در ایران
۳۴	اولین چاپخانه در ایران
۳۶	سال ۱۲۳۳ و اولین کتب چاپ سربی در تبریز
	رساله جهادیه، میرزا عیسی قائم مقام فراهانی اول، چاپ دوم، تبریز، ۱۲۳۴ اولین نشانه از خرید و
۴۰	فروش کتاب در سومین کتاب چاپی تبریز
۴۳	سال ۱۲۳۹ و اولین کتب چاپ سربی در تهران
۴۵	سال ۱۲۴۶ اولین کتاب چاپ سربی اصفهان
۴۶	سال ۱۲۴۹ اولین کتب چاپ سنگی در تبریز
۴۸	سال ۱۲۵۴ و اولین چاپ سنگی در تهران
۴۸	سال ۱۲۶۰ و اولین کتب چاپ سنگی در شیراز
۵۱	۲- شمارگان کتاب
۵۲	۳- وقف کتاب
	بخش دوم: پیشرفت خدمات چاپ و نشر و توزیع کتاب از سال ۱۲۶۴ تا سال ۱۳۱۳ و پیدا شدن مراکزی با
۵۳	نام کتابفروشی

- الف. علل پیشرفت در این دوره..... ۵۴
۱. تأسیس دارالفنون و تألیف کتب مختلف درسی..... ۵۴
۲. تأسیس وزارت انطباعات..... ۵۹
- ب. تحولات چاپ کتاب سنگی در این دوره..... ۶۱
۱. اشاره به نام کتابفروش..... ۶۱
- آقاشیخ موسی (تهران)..... ۶۱
- محمدحسین امین‌التجار تهرانی (تهران)..... ۶۲
- ملاعلی اکبر کتاب فروش تهرانی (تهران)..... ۶۲
- مشهدی احمد ناشر مشهور به زرتاب خوانساری (تهران)..... ۶۳
- شیخ رضا کتابفروش (تهران)..... ۶۳
- ملا محمود خوانساری (تهران)..... ۶۵
- سید ابوالقاسم خوانساری (تهران)..... ۶۷
- سید احمد خوانساری (تهران)..... ۶۸
- حاج ابراهیم و پسرش محمد آقا تاج کتابفروش (تبریز)..... ۷۰
۲. اشاره به حق سعی فروشند..... ۷۱
۳. اشاره به محل فروش..... ۷۲
۴. اعلان در روزنامه‌ها..... ۷۵
۵. درج مبلغ کتاب..... ۷۹
۶. اشاره به حق طبع و حق تألیف..... ۸۰
۷. فروش کتاب با جلد و بدون جلد..... ۸۲
- بخش سوم: گسترش فعالیت کتابفروشان در عصر مظفرالدین شاه قاجار تا پایان دوره احمد شاه..... ۸۴
- الف. علل پیشرفت این دوره..... ۸۴
۱. تأسیس اولیه مدارس ابتدایی و متوسطه..... ۸۴
۲. تشکیل انجمن معارف..... ۸۶
- ب. معرفی انتشارات‌های معروف آن زمان در شهرهای مختلف..... ۹۰
- ۱- تهران..... ۹۰
۱. تیمچه حاجب الدوله..... ۹۰
- حاج شیخ احمد کتابفروش شیرازی..... ۹۰
- انتشارات علمی..... ۹۴
- انتشارات اقبال..... ۹۶
- انتشارات اسلامیه..... ۹۹

۱۰۱	۲. بازار حلبی سازها و بین الحرمین
۱۰۱	کتابفروشی محمودی
۱۰۳	کتابفروشی آقا میرزا علی و آقا میرزا حسین تاجر کتابفروش
۱۰۴	۳. خیابان ناصریه
۱۰۴	کتابخانه میرزا احمد امین الصنائع
۱۰۴	انتشارات خیام، محمد علی ترقی
۱۰۵	انتشارات مظفری
۱۰۷	کتابخانه شرق
۱۰۸	مجله ارغمان و کتابخانه طهران
۱۰۹	کتابخانه تربیت
۱۱۰	۴. شمس العماره
۱۱۰	کتابخانه معارف
۱۱۰	کتابخانه شرافت
۱۱۱	کتابخانه مصدق، سعادت، ادب
۱۱۲	کتابخانه شمس العماره
۱۱۳	۲- اصفهان
۱۱۳	ملا محمد خوانساری
۱۱۳	حاج شیخ محمد حسین بن محمد علی خوانساری
۱۱۴	کتابخانه گلپهار
۱۱۵	کتابخانه حسینی
۱۱۶	کتابخانه نوبهار
۱۱۷	۳- شیراز
۱۱۷	کتابفروشی شاپور
۱۱۷	کتابخانه معرفت
۱۱۸	کتابخانه احمدی
۱۱۸	۴- تبریز
۱۱۹	کتابفروشی تربیت
۱۲۱	کتابفروشی سعادت
۱۲۲	ج. استفاده از پست و چاپار
۱۲۳	د. اطلاعات کامل از نحوه چاپ
۱۲۶	ه. تبلیغ در روزنامه‌ها

۱۲۷.....	و. تجدید چاپ با تصحیح متن.....
۱۲۹.....	فصل سوم پیشینه واردات کتاب‌های فارسی چاپ کشورهای مختلف.....
۱۳۰.....	نخستین کتاب‌های چاپی فارسی در خارج از ایران.....
۱۳۲.....	هندوستان.....
۱۳۵.....	الف. ناشران و کتابفروشان.....
۱۳۵.....	منشی نول‌کشور.....
۱۳۹.....	مؤید الاسلام کاشانی.....
۱۴۲.....	میرزا محمدن محمد رفیع شیرازی.....
۱۴۳.....	شیخ علی محلاتی حائری.....
۱۴۴.....	محمد اردکانی - بمبئی.....
۱۴۵.....	ب. درج اطلاعات مختلف چاپ در کتابها.....
۱۴۵.....	قیمت.....
۱۴۵.....	قیمت و پست.....
۱۴۶.....	محل فروش در هند.....
۱۴۷.....	حق طبع.....
۱۴۸.....	پیش فروش کتاب.....
۱۵۰.....	ج. عدم دخالت غیر مسلمان در چاپ کتاب.....
۱۵۱.....	افغانستان.....
۱۵۱.....	ناشران دولتی و خصوصی افغانستان.....
۱۵۵.....	ترکیه.....
۱۵۷.....	مصر.....
۱۵۹.....	اروپا.....
۱۵۹.....	هلند.....
۱۵۹.....	مطبعه بریل، مؤسسه ای انتشاراتی در شهر دانشگاهی لیدن.....
۱۶۲.....	روسیه.....
۱۶۳.....	انگلستان.....
۱۶۴.....	آلمان.....
۱۶۴.....	انتشارات ایرانشهر.....
۱۶۵.....	چاپخانه کاویانی در برلین.....
۱۶۷.....	فرانسه.....
۱۶۹.....	منابع و مآخذ.....

پیش گفتار

www.ketab.ir

بسم الله الرحمن الرحيم

اللهم صلّ على محمد و آل محمد و عبّّل فرجهم و العن اعدائهم

از کودکی به واسطه شغل پدر عزیزم مرحوم حاج محمد تقی انصاریان (رحمة الله علیه) با کتاب انس پیدا کردم؛ روزها پس از درس خدمت ایشان می‌رسیدم و با کتاب، چاپ، تألیف، ترجمه و توزیع کتاب آشنا می‌شدم. همچنین علاقه زیادی به دارالقرآن موجود در دفتر انتشارات داشتم. پدر وقتی اشتیاق مرا می‌دید، اطلاعات و تجارب گرانهای خود را بی دریغ در اختیارم می‌گذاشت و کم‌کم نوجوان خود را در راه نشر و فروش کتاب گذاشت.

تجارب کسب شده، باعث آشنایی با انواع کتاب شد و دو دسته کتاب برایم جذابیت داشت؛ نسخه‌های خطی و نسخه‌های چاپی. سنگی از این دسته بود. آشنایی با نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپی سنگی صاحب این راه را به بررسی در این زمینه کشاند.

افزون بر آن در دانشگاه تهران، مقطع کارشناسی ارشد در رشته تاریخ گرایش اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی شروع به تحصیل کردم. این زمان، مصادف با شیوع بیماری کرونا و تعطیلی فراگیر شد و دانشگاه‌ها به صورت مجازی و آنلاین به فعالیت پرداختند. همین امر فرصتی برای مطالعه بیشتر در زمینه کتاب‌های چاپی سنگی شد و به علت زمینه قبلی، تصمیم به انتخاب موضوعی هم‌راستا با علاقه خود گرفتم.

با پیشنهاد و راهنمایی‌های استاد بزرگوار جناب آقای دکتر رسول جعفریان پایان‌نامه این مقطع را با عنوان «خرید و فروش کتاب و تحولات آن در عصر قاجار بر اساس یادداشت‌های روی کتاب‌های چاپ سربی و سنگی» به پایان رساندم و در تاریخ

بیست و ششم شهریور ماه سال هزار و چهارصد و دو از پایان دفاع کرده و موفق به اخذ درجه کارشناسی ارشد شدم.

دکتر جعفریان پیشنهاد دادند که پایان نامه را به صورت کتاب آماده کرده و به چاپ برسانم. اکنون کتاب حاضر که بازنمایی از تلاش و تعهد پدرم مرحوم حاج محمد تقی انصاریان (رحمة الله علیه) است با عنوان «از دارالطباعه تا حجره: کتابفروشی در عصر قاجار» به ثمر نهشته است.

در این راه، همسرم سرکار خانم دکتر شیرازی زحمات زیادی کشیدند؛ آقایان حامد انصاریان، علیرضا ابادری، ابوالقاسم شوندی و محمد باقر حسینی هم کمک کردند که از همه تشکر می‌کنم؛ جزاهم الله خیر الجزاء.

www.ketab.ir

مقدمه

www.ketab.ir

کتاب مهم‌ترین اثر فاخر بشر است که در طول هزاران سال به صورت‌های مختلف در فرهنگ و فرهنگ انسان نقش داشته است. اختراع دستگاه چاپ و پیشرفت روزافزون آن، باعث تحول اساسی در این زمینه شد.

کشور ما با تأخیر به این عرصه ورود کرد که پیشینه آن به ورود چاپ سربی برمی‌گردد. دستگاه چاپ نیز زودتر می‌توانست وارد کشور شود، گو این که با احتیاط با مظاهر جدید تمدن روبرو شدیم و ترس داشتیم.

با رواج صنعت چاپ سنگی، کتاب در سطح وسیع‌تری چاپ شد؛ در پی این امر، بحث توزیع کتاب پیش آمد و باعث پدید آمدن کتابفروشی شد. ابتدا صاحب مطبعه، خود توزیع و فروش کتاب را بر عهده داشت. یعنی کار نشر، چاپ و توزیع کتاب بر عهده یک شرکت یا یک نفر بود. با پیشرفت چاپ و نشر کتاب، هر کدام از این‌ها از یکدیگر جدا شد و توزیع کتاب، بر عهده کتابفروشی‌ها قرار گرفت.

اطلاعات ما از خرید و فروش کتاب در دوره قاجار پراکنده و غیر منسجم است. جهت اطلاع از این موضوع، یکی از مهم‌ترین منابع، یادداشت‌هایی است که به صورت

اطلاعات و داده‌های چاپی، آغاز یا پایان کتاب‌های چاپ سنگی و سربی آمده و از جنبه‌های مختلف قابل مطالعه است. آنچه در این کتاب انجام شده، مطالعه، بررسی و تدقیق در این داده‌ها با تأکید بر سیر تحول خرید و فروش کتاب‌های این دوره است. برای این پژوهش، بیش از دو هزار کتاب چاپ سربی و سنگی رؤیت، مطالعه و بررسی شد و از بین آنها تصویر یادداشت‌های مذکور انتخاب شد؛ سپس اطلاعات این یادداشت‌ها در زمینه کتابفروشی استخراج شد و پس از آن، شهرها، کتابفروش‌های معروف، شرکت‌ها و افراد دست‌اندر کار توزیع معرفی شدند.

لازم به ذکر است که این اطلاعات و داده‌ها هر چند به صورت چاپی و رسمی، در آغاز یا پایان کتاب‌های چاپ سنگی آمده، ولی در این پژوهش به سیاق گذشتگان، آنها را یادداشت می‌نامیم. کتاب حاضر بر پایه «یادداشت»‌های موجود در آغاز یا پایان کتاب‌های چاپ سنگی و سربی استوار است. این که چاپ سنگی و سربی را می‌توان برزخ بین نسخه خطی و چاپ امروزی دانست؛ بدین معنی هنوز این اطلاعات و داده‌ها را می‌توان یادداشت دانست، زیرا فرم و شکل، همان یادداشت‌های آغاز یا پایان نسخه‌های خطی است، هر چند به صورت چاپ درآمده باشد. دهخدا در لغت‌نامه ذیل مدخل یادداشت می‌نویسد: «موضوع و نکته مهمی را در دفتر یا ورقه‌ای برای به یاد آوردن ثبت کردن». همو در ادامه و به نقل از یادداشت‌های محمد قزوینی می‌نویسد: «نکات مهم و مشخصات موضوعی را به طور زبده و خلاصه نوشتن یا آنها را برای به یاد آوردن ثبت کردن». بنابراین، ثبت کردن اطلاعات توزیع کتاب‌های چاپ سنگی و سربی می‌تواند عنوان یادداشت بگیرد.

در همین راستا ابتدا چاپ کتاب در جهان و ایران و شروع کتابفروشی بررسی و سپس کتابفروشی در شهرهای مختلف ایران به بحث گذاشته می‌شود.

تحولات جدید مثل تأسیس دارالفنون و پیدایش مدارس نوین، باعث چاپ بیشتر کتاب شد و کم کم بر نقش کتابفروشی و توزیع آن افزود. ورود کتاب از کشورهای همجوار و نزدیک به فرهنگ ایران، نقش مبادلات فرهنگی را نشان داد و به دنبال آن، توزیع و فروش کتاب نقش بیشتری یافت. با مطالعه این یادداشت‌ها، مشخص شد علایق مذهبی مانند ترویج مذهب شیعه، وقف کتاب یا امور مرتبط با آن، بر تعداد چاپ کتاب (تیراژ) افزود و با توجه به موارد پیش گفته، در ترویج کتابفروشی‌ها نقش مؤثری داشت.

دشواری پژوهش حاضر، بیشتر به علت کمبود داده‌های مطلوب در آثار مورد مطالعه است. بسیاری از کتاب‌های چاپ سنگی و سربی، داده‌ها و اطلاعات مطلوب و مورد نظر را نداشت و بدین روی دامنه‌های گسترده‌شده تا اطلاعات مورد نیاز استحصال شود. اهمیت این یادداشت‌های توضیحی چاپی در ابتدا یا انتهای کتاب‌های چاپ سنگی و سربی، در آن است که حاوی اطلاعات مختلفی است با مطالعه و بررسی آنها می‌توان بخشی از سیر تفکر جامعه دوره قاجار را فهمید. تاریخ علم، بحث مهم دیگری است که با بررسی کتاب‌های چاپ سنگی و یادداشت‌های مذکور قابل بررسی است. داده‌های این یادداشت‌ها به ما کمک می‌کند تا بفهمیم در تحولات جهانی آن روزگار، ما از لحاظ تاریخ علم چگونه فکر می‌کردیم.

اهمیت دیگر این یادداشت‌ها در آن است که می‌توانیم بفهمیم در کتابفروشی‌های آن زمان چه نوع کتاب‌هایی فروش می‌رفته و جامعه به چه نوع کتاب‌هایی دلبستگی داشته است.

روشن شدن وضعیت جغرافیایی چاپ و توزیع کتاب‌های چاپ سنگی و سربی، شهرهای پیشرو را مشخص می‌کند، ضمن آن که می‌تواند سرانه مطالعه و حتی محل تجمع علما و دانشمندان را روشن سازد. بدین روی، در این پژوهش شهرهایی مورد بررسی قرار گرفت که اطلاعات و داده‌ها، بسندگی مورد نظر را داشت؛ شهرهایی که اطلاعات مورد نیاز را نداشت، خود به خود از دایره پژوهش خارج شد. با این وجود، در مراحل بعد می‌توان این پژوهش را از این جنبه تکمیل کرد.

یادداشت‌های مورد نظر که به صورت توضیحی در صفحه ابتدایی کتاب، یا در قالب خاتمه کتاب و حتی گاه در حاشیه صفحه اول و آخر آمده، ابتدا عکس برداری و سپس داده‌های مورد نیاز استخراج شد. این تصاویر از کتابخانه ملی، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، کتابخانه حوزه علمیه ولیعصر خوانسار، کتابخانه شخصی آقای بیگ باباپور، کتابخانه مسجد اعظم دارالقرآن مرحوم حاج محمدتقی انصاریان به دست آمد.

ذکر این نکته لازم است که اکثر یادداشت‌های کتاب‌های چاپ سنگی، تاریخ هجری قمری دارد و تاریخ هجری شمسی پس از آن رایج شد؛ به همین دلیل تواریخ مورد استفاده بر اساس همان یادداشت‌ها به هجری قمری است، البته اگر از تواریخ دیگری استفاده شده، تذکر داده شده است.